

ЖЫЦЦЁ І СМЕРЦЬ У МОЎНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ

У выніку даследавання розных моў лінгвісты прыйшлі да высновы, што агульнай для свядомасці чалавецтва з'яўляецца канцэптуалізацыя свету праз ідэю дваістасці, апазіцыю, супрацьпастаўленне/супастаўленне палярных з'яў або іх бакоў. Адною з універсальных і, напэўна, самых распаўсюджаных у розных моўных карцінах свету выступае апазіцыя «жыццё–смерць». Гэта асноўнае пытанне як навуковай, так і побытавай свядомасці чалавека разглядаецца не столькі як прыродны, але як сацыяльны феномен, які патрабуе рацыянальнага асэнсавання. Увогуле адно з асноўных пытанняў у карціне свету чалавека звязана з пошукам сэнсу жыцця: гэта пытанне «Дзеля чаго я живу?» Таму, на наш погляд, бяспрэчна, што пытанні *жыцця і смерці* з'яўляюцца актуальнымі для кожнага без выключэння народа і складаюць істотныя фрагменты моўнай карціны свету.

У межах прадстаўленага даследавання спынімся на фразеалагічным фрагменце моўнай карціны свету беларусаў. Крыніцамі фактычнага матэрыялу даследавання – фразеалагізмаў, прыказак і прымавак – з’яўляюцца такія лексікаграфічныя выданні, як «Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі» (1957), «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы» І. Я. Лепешава (у 2 т., 1993), «Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы» Ф. М. Янкоўскага (2004), «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў» І. Я. Лепешава (2004), «Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выказаў : лінгвакраіназнаўчы дапаможнік» С. Івановай, Я. Іванова, «Слоўнік беларускіх прыказак» І. Я. Лепешава, М. А. Якалцэвіч (2002).

Жыццё і смерць заўсёды непарыўна знаходзяцца поруч, але смерць пужала чалавека. Відаць, з гэтым звязана тое, што колькасць фразеалагізмаў і з кампанентам, і са значэннем ‘смерць’ пераважае ў параўнанні з устойлівымі выразамі, якія характарызуюць ‘жыццё’. Часта нават праз кампанент «жыццё» выяўляецца паняцце смерці: *жыццё абарвалася* (нітка як сімвал жыцця), *развітацца з жыццём*, у такім выпадку гаворка ідзе пра выкарыстанне эўфемізма з мэтай замаскіраваць, схваць непажаданае найменне.

Жыццё можа быць складаным, трывожным: *жывём як гарох пры дарозе, хто ідзе, той скубе*; або легкім: *жыць як кароль, як пан, як сад на пагодзе; жыць як птушка на моры*. Жыццё можа ўяўляць сабой прыемнае дзеянне: *жыццё як мёду піццё; жыць як золата важыць; жывём як песні пяём*. Жыццё можа суправаджацца Божай падтрымкай: (*жыць*) *як у Бога за пазухай*.

Трэба адзначыць, што сам жыццёвы шлях звязаны з рознымі дзеяннямі, або параўноўваецца з імі: праца (*век зжыць – не мех сшыць, век пражыць – не кашулю пашыць*), адпачынак (*жыццё пражыць – не песеньку спець, жытку пражыць – не люльку выкурыць*), канкрэтнае дзеянне або рух (*век звекаваць – не пальцам ківаць*). Фразеалагізмы ўтрымліваюць таксама рэкамендацыі, як патрэбна жыць: *тады пойдзе жыццёйка, як пасееш жыццёйка* (каламбур заснаваны на падабенстве), акрамя таго жыта для беларусаў – сімвал жыцця: *паміраць збірайся, а жыта сей*; ці як непатрэбна жыць: *шмат віна піць – нядоўга жыць; хто н’е, той доўга не жыве*. Акрамя таго, для беларусаў жыццё – гэта яшчэ і крыніца ведаў, вопыту: *жыццё мучыць, але жыццё і вучыць*.

Неабходна адзначыць, што смерць, у адрозненні ад жыцця, успрымаецца персаніфікавана (часцей у вобразе жанчыны), напрыклад, у беларусаў існавала павер’е, што багіня Паляндра прыходзіла ў вобразе пачварнай, агіднай жанчыны, якая з’яўлялася ў жытле і забірала душы паміраючых людзей. Акрамя таго часта смерць называлі *Белай бабай* (у заходняй традыцыі са смерцю асацыюецца чорны колер, а ва ўсходняй – белы), якая з’яўлялася ў вобразе маладой жанчыны, але з тварам нябожчыка. Смерць з’яўлялася перад чалавекам нечакана, слупом з-пад зямлі. Высокая, пад белым покрывам, набліжалася да чалавека і за некалькі крокаў да ахвяры скідвала з сябе покрыву і адкрывала твар жанчыны-нябожчыцы.

Пра тое, што смерць успрымалася персаніфікавана, сведчаць і такія фразеалагізмы, якія называюць яе знешні выгляд: *прыйшла кастлявая, глядзець смерці ў вочы*, указваюць на наяўнасць уласнага імя: *пайсці да пані Пясэцкай (пана Пясэцкага)*. Акрамя таго, персаніфікацыя выяўляецца і ў тым, што працэс памірання набліжаецца да шлюбу: *ажаніцца з магілаю, ажаніцца з зямлёю*. У апошніх фразеалагізмах зямля з'яўляецца адначасова сімвалам жыцця і смерці. Адзначаная вышэй персаніфікацыя смерці, характэрная для паганскага светапогляду, які ў моўнай карціне свету беларусаў суіснуе з хрысціянскай традыцыяй адносін да смерці, аб чым сведчаць такія фразеалагізмы, як *Бог паклікаў; аддаць Богу душу; ляжаць на божай пасцелі*. Такім чынам смерць успрымаецца як кантакт з Богам, якому папярэднічае шлях, таму сімвал смерці як дарогі (шляху) таксама даволі распаўсюджаны: *пайсці ў Магілёўскую губерню; пайсці да пані Пясэцкай*, гэты шлях вядзе да новага жыцця ў іншым свеце: *пайсці на той свет, адправіць на той свет*. Акрамя таго падкрэсліваецца, што такі шлях магчымы толькі ў адным накірунку (*апошні шлях*): *у магілу можна загнаць, а з магілы і пірагамі не выклічаш*. Для характарыстыкі смерці выкарыстоўваюцца не толькі катэгорыі прасторавага вымярэння, але і часу: *ліхая смертная гадзіна, смерць і радзіны не выбіраюць гадзіны, што дзень – бліжэй да смерці*, і колькасці: *раз радзіла маці, раз трэба паміраці*.

Такім чынам, папярэдні аналіз дазваляе заўважыць, што ва ўяўленнях беларусаў *смерць* мае амбівалентную прыроду. З аднаго боку, яна ўвасабляе скон, спыненне існавання чалавека, а з другога – пераход у іншы свет, да новага жыцця: памерлы пакідае гэты/белы свет (увасабляе жыццё і рэпрэзентуе свет жывых) і пераходзіць жыць у той свет – свет мёртвых. Усе дзеянні, што выконваліся пры пахаванні, былі накіраваны на тое, каб забяспечыць бесперашкодны і хуткі пераход нябожчыка ў свет продкаў, таму што смерць ўспрымалася як пачатак, нараджэнне для жыцця ў новых умовах. Можна заўважыць, што многія моманты абрадавых дзеянняў пры пахаванні адпавядаюць аналагічным ў радзіннай абраднасці, напрыклад, у абодвух рытуалах адбываюцца маніпуляцыі з вадой, але пры першым купанні дзіцяці ваду выліваюць пад дуб ці пад яблыню (у залежнасці ад таго, купалі хлопчыка або дзяўчынку), а ваду, якой абмываюць нябожчыка, выліваюць туды, дзе чалавек не пройдзе – пад кут, каб не забраць шкодную энергетыку.

Трэба адзначыць, што смерць успрымаецца яшчэ і як сон: *спаць вечным сном, заснуць на векі* (беларускае *трызніць у сне*, у старажытных славян *трызна* – памінкі, або заключная частка пахавальнага абраду), акрамя таго для беларускай фразеалогіі характэрна пераасэнсаванне магілы як пасцелі: *выцягнуцца, легчы ўздоўж лаўкі*; акрамя таго, як пасцель вызначаецца і час перад смерцю: *ляжаць на божай пасцелі; казаць на смяротнай пасцелі*.

Аб смерці як фізічным стане чалавека сведчаць фразеалагізмы: *выцягнуць ногі, скласці галаву, выматаць кішкі*, дзе смерць выступае як разнастайныя дэфармацыі цела, звычайна такія адзінкі характарызуюць

гвалтоўную смерць. Прычым, калі смерць прыйшла, то не дапамогуць ні лекары, не лекі: *не дапамогуць лекі, калі прыйшло навекі; ад старасці ды ад смерці няма лекаў на свеце*. Аб непазбежнасці смерці сведчыць: *смерці не заперці, калі трэба памерці; хто радзіўся, той і паміраць мусіць; як бы ні жыў, а памерці трэба, каб не мерлі, дык бы неба падперлі; ад смерці не адперці, ад смерці не адкупішся і не адпросішся*, прычым з дадзеным значэннем сустракаюцца фразеалагізмы, якія утрымліваюць некаторыя аспекты рытуальных дзеянняў: *ад смерці не адмолішся; ад смерці не выкруцішся, не вымалішся*.

У смерці свой крытэрыі ацэнкі чалавека: перад законам і смерцю ўсе роўныя – *смерць не перабірае і не мінае; зямля святая ўсіх нас зраўняе; прыйдзе час і пан дуба дасць*.

Адметным для светапогляду беларусаў, як можна вызначыць на падставе фразеалагічнай карціны свету, з’яўляецца разуменне непазбежнасці смерці, яе індывідуальнай прадвызначанасці (абумоўленасці): *не бойся смерці: ні сваёй, ні чужой – кожнага свая стрэне*, а таксама атаясамліванне смерці з вызваленнем ад пакут: *памёр – усё гора адпёр; лепей смерць на полі, чым жыццё ў няволі*.

Трэба таксама адзначыць, што ўспрыманне жыцця і смерці, адносіны чалавека да іх дэманструюць пэўную дынамічнасць як у канцэптуальнай, так і ў моўнай карцінах свету беларусаў. Так, напрыклад, пад уплывам розных фактараў экстралінвістычнага характару, сёння можна засведчыць пэўны ўзровень дэсакралізацыі *жыцця і смерці ў грамадстве*: вартасць *жыцця*, як і яго богавызначанасць змяншаюцца праз магчымасць смяротнага пакарання ў шэрагу краін. *Смерць* таксама ўспрымаецца будзённа, як нейкая звычайная з’ява: калі, напрыклад, звярнуць увагу на статыстыку, якая адлюстроўвае колькасць ахвяр каранавірусу ў краіне, то гэта сухія матэматычныя разлікі: +10, або +3, і гэта між іншым звесткі пра чалавека (асобу), а не пра падзеж (павальную гібель, або паморак) жывёл, што ў нейкім сэнсе дазваляе паставіць аксіялагічнае пытанне адносна ступені расчалавечвання сучаснай асобы. Вядома, дынаміка такіх працэсаў патрабуе асобнага комплекснага сацыялінвістычнага вывучэння і далейшага падрабязнага аналізу.